

Перемога 1945 р.: історична реальність і суспільна рефлексія (історіософські нотатки)

Володимир ЛИТВИН,
Голова Верховної Ради України

Що ми відзначаємо, або Переформатування свята

Останнім часом, тільки-но наближаються травневі дні, у ЗМІ, соціальних мережах, на прес-конференціях, наукових зібраннях та інших публічних заходах лунає чимало голосів з пропозиціями відзначати замість Дня Перемоги дні скорботи, пам'яті, жертв війни. Наводяться різні докази, з яких найголовніші такі: це, мовляв, свято вже неіснуючої держави, цілком замішане на ідеології. Доводиться чути розмірковування і про те, що Україна була «колонією», не вважалася самостійним суб'єктом війни і тому святкувати перемогу «радянської імперії» не повинна. При цьому українці, які воювали в Червоній армії, прирівнюються до вихідців з Індії та інших справжніх колоній, які воювали за інтереси метрополії — Великої Британії, Франції тощо.

Дехто апелює до західної — скромної, на межі аскетичності — практики відзначення річниць перемоги над нацизмом і фашизмом, нагадуючи при цьому, що вона датується 8 травня. Насправді ж остаточний документ про капітуляцію Німеччини був підписаний у берлінському передмісті Карлсхорст, коли, скажімо, в Києві стрілка годинника наближалася вже до першої години ночі на 9 травня.

Визнаючи те, що в західних країнах ця подія відзначається без надмірного ідеологічного підтексту, слід водночас брати до уваги відмінності у ментальності народів та державних традиціях. Усе це істотно впливає не тільки на політику пам'яті та особливості офіційних заходів, а й на форми святкування, їх емоційний тонус.

Можна довго полемізувати докола статусу Радянської України у складі СРСР, але зважмо на таку обставину.

Мрія Гітлера і його поплічників обмити пил зі своїх чобіт в Індійському океані так і залишилася мрією. А от українські простори цими чобітьми протоптані за чотири воєнні роки двічі — з заходу на схід і назад, звідки взяла початок злочинна агресія. І була це не туристична прогулянка чи навчальні військові маневри, нехай і нелегі. А виганяли загарбників з України не якісь прийшли експедиційні корпуси, а господарі цієї землі, які до війни на ній жили, трудилися і ростили дітей. Інше питання, як влада дбала про цей народ, скільки він зазнав від неї утисків, несправедливостей і прямих репресій. Учорашні селяни, робітники, інтелігенція взяли до рук зброю, щоб боронити свою Вітчизну, її історію і майбутнє, щоб відстояти саме своє життя. Вони боролися не «за Сталіна». Дорогою платою за гріхи і злочини режиму були тяжкі поразки і незліченні втрати, зневіра одних та відступництво інших. Але переважна більшість, болісно переживаючи невдачі, виявила таку ненависть до ворога і таку волю до перемоги, з якими не змогли зрівнятися жодні адміністративно-мобілізаційні засоби. Найперші і найпереконливіші докази цього — у зростаючій боєздатності армії та гігантському розмаху партизанського руху.

Інколи питання ставиться так: «Хто переміг — сталінський режим чи народ? Що народ отримав від перемоги?». На перший погляд, питання нібито резонне, та коли вникнути в суть, неважко побачити закладену в нього некоректність. Жодна влада не могла вести війну без армії, жодна з тогочасних армій не була цілком професійною. Але загалом це був якраз той випадок, коли інтереси держави і народу збіглися перед лицем смертельної загрози самому їхньому існуванню. Саме це перева-

жило і нівелювало більшість антагонізмів, які між ними існували.

Окрім того, що служба у Збройних силах була конституційним обов'язком громадян СРСР — тут недоречно аналогію з існуючою світовою практикою — лише некомпетентні чи недобросовісні дослідники можуть заперечувати сьогодні масовий характер добровільного волевиявлення громадян УРСР, які прагнули стати до лав захисників Вітчизни. Напевне, вже ніколи не буде встановлено точної цифри добровольців — як, утім, і тих, хто уникав призову чи залишав позиції. Але не можна спростувати очевидне: Червона армія, попри всі катастрофічні невдачі і втрати початкового і наступних періодів війни, не розвалилась і з часом спростувалася на силу, здатну не лише витримувати страшні удари, а й перехоплювати стратегічну ініціативу і пройти з кровопролитними боями весь безприкладний шлях до перемоги.

Київ, 9 травня 2012 року. Фото Миколи БІЛОКОПИТОВА.

Деромантизація й дегероїзація війни — результат не лише цілеспрямованих ідеологічних акцій, а й природного процесу осмислення трагічних сторінок минулого. І, безумовно, об'єктивного та поглибленого наукового опрацювання воєнно-історичної проблематики. Насильство й війна небезпідставно вважаються найбільш потворними різновидами людської діяльності, а вбивство, навіть коли йдеться про військовослужбовців регулярних формувань, — вселенським злом, найтяжчим гріхом, що не має виправдання і спокути. Відповідно ставиться під сумнів доцільність відзначення будь-яких перемог, здобутих шляхом застосування зброї і насильства.

На Заході інтенсивно розвивається напрям наукових студій, що позиціонує війну як «роботу», тобто функцію, до якої її виконавці звикають, прирівнюючи виконувани ними дії до виробничих операцій. Водночас у різних країнах, що пережили Другу світову війну, значна частина громадян схильна до героїзації історії власного народу і держави.

Однак розбіжність у думках та переконаннях не повинна зачіпати засадничі чинники існування українського суспільства як органічної частини цивілізаційної спільноти. Подібно до всіх націй, ми маємо право

Фронти наступали...

В історії людства багато війн, які за своєю тривалістю значно перевершували Другу світову. Але жодного разу бойові дії не розгорталися одночасно на стількох величезних театрах. Надзвичайними були залучені до цього людські й матеріальні ресурси, небаченими — концентрація військ, напруга й інтенсивність збройного протистояння, кількість втрат — уби-

тишатися воєнними звітями свого народу, його героями незалежно від того, подобається це комусь чи ні. А одночасно пам'ятати понесені втрати, оплакувати жертви і вшановувати їхню пам'ять.

У лавах Червоної армії боролися з ворогом понад 6 млн. наших співвітчизників. Їхня перемога — це вінець, вершинний вияв генетичної життєвої сили, що підтримує, незалежно від політичних режимів чи ідеологічних побудов, творчий потенціал нації, її оптимізм, зв'язок поколінь, духовну неперервність її родоводу. Опосередкованим підтвердженням цього видаються результати репрезентативного соціального моніторингу, який періодично здійснюється різними інституціями. Вони засвідчують, що впродовж тривалого часу близько 70 % громадян України (у різних регіонах цей відсоток коливається від 27 до 82 %) вважають День Перемоги великим святом. Характерно, що таку точку зору поділяє 61 % респондентів віком до 30 років — тобто тих, хто формувався як особистість уже в пострадянський час.

Чи потрібні ще якісь аргументи на користь відзначення Дня Перемоги в нашій країні як державного свята? Хіба що лише один: здається, усіх опонентів поєднає одна спільна риса — прагнення відстоювати насам-

перед власну позицію, певну ідеологічну платформу. Хочеться їм запропонувати: давайте думати в цей день про тих, хто воював за свободу нашого народу, з вдячністю згадати їх, живих і мертвих, ушлюблених і забутих, похованих з почестями і не похованих. Облишмо хоча б на певний час риторіку, заглибимося в себе, свою пам'ять і своє сумління. Можливо, саме тоді відчуеться відгомін минулщини, переклик її поколінь з нині сущими, побачимо те, що не розсварює і відчужує, а єднає і ріднить, не принижує, а підносить нашу спільну гідність.

А ще потрібно не забувати, що після 9 травня 1945 року війна не закінчилася. Тисячі й сотні тисяч наших співвітчизників бігли на Далекому Сході проти японської армії. Лише 2 вересня представники Японії підписали акт про капітуляцію, що й стало завершальним акордом Другої світової війни.

У нас цю дату чомусь практично не згадують. То що ж усе-таки ми робимо — вшановуємо жертв війни, святкуємо перемогу чи віддаємо данину своїй «колоніальній спадщині»? Кожному своє.

тих, поранених, полонених. Війна набула справді тотального характеру, і це виводить її з ряду попередніх конфліктів, змушує по-новому поглянути на стратегію і тактику, воєнне мистецтво, на функції регулярної армії та роль нерегулярних формувань, зокрема руху Опопу.

Радянським Збройним силам довелося пройти дуже важкий і три-

валий шлях до перемоги. Вкрай несприятливий перебіг початкового етапу війни викликав розгубленість не тільки у рядового складу та польових командирів, а й у вищих командних ешелонах.

Донині не вщухають суперечки щодо того, хто на кого хотів напасти і якими були справжні причини невдач Червоної армії. Значно

менше істориків цікавляться діями і засобами, якими радянське керівництво виправляло цю катастрофічну ситуацію. Можливо, тому, що більшість дослідників, які пишуть про війну, — люди цивільні й для аналізу суто воєнних проблем їм просто бракує спеціальних знань. На жаль, це стосується й України, де жевріють лише окремі вогники військово-історичної науки і «баталістика» не належить до провідних напрямів фундаментальних досліджень.

Для обґрунтування та виправдання експансіоністських планів Гітлера було створено міф про «превентивну війну». Мовляв, Сталін мав намір у вигідний для нього момент розгорнути бойові дії проти Німеччини, що змусило верхівку «третього рейху» діяти на випередження. Документально підтвердити цю гіпотезу не зміг ніхто. Відомо лише, що радянське командування за вказівкою «згори» готувалося до відсічі потенційному агресорові на кордонах та подальшого перенесення бойових дій на його територію. Як відомо, ті прогнози, розрахунки і наміри виявилися хибними. Маршал Г. Жуков, ознайомившись у 60-ті роки з планом «Барбаросса», зізнався, що в переддень нападу Німеччини на СРСР він і гадки не мав про існування такої стратегії. Натомість німецька та союзні їй армії виявилися дуже близькими до повного втілення в життя плану «блискавичної війни». Чого ж не вистачило, аби успішно довести його до кінця?

Ось тут і вступає в дію «вища математика» оперативного планування, матеріального, морально-психологічного, медичного та інших видів забезпечення військ, урахування природно-кліматичних умов —

синтез усього розмаїття і складності чинників, що визначають характер бойових дій та їхні результати.

У літературі не бракує згадок про помилки і прорахунки в підготовці СРСР до війни, про наслідки страхіливих передвоєнних чисток командного складу армії і флоту, відставання в озброєннях і багато іншого. Усе це трагічно контрастувало з перевагами гітлерівського вермахту, що вже мав значний досвід масштабних і, головне, переможних кампаній, маневрених бойових дій з використанням механізованих з'єднань і об'єднань.

Усупереч стереотипному концепту про «переваги радянського воєнного мистецтва» деякі дослідники вкрай негативно оцінюють рівень і діяльність вищого військово-політичного керівництва СРСР, оперують фактами, що засвідчують некомпетентність Сталіна у військових питаннях, його волонтаристські й заполітизовані підходи до вирішення проблем стратегічного виміру і змісту. Їхні ж опоненти, навпаки, стверджують, що саме завдяки «твердій руці й волі» вождя вдалося подолати військово-політичну кризу і переламати перебіг війни на свою користь. Вирішальною постаттю при цьому вважається Г. Жуков, що втілено в його неофіційному званні «маршала Перемоги».

Не заперечуючи сильних якостей радянських лідерів, слід мати на увазі: навіть готуючись до наступальної війни, вони достеменно не знали, як це робити. Не було досвіду організації та управління військами на таких величезних територіях, при розтягнених комунікаціях, глибоко ешелонованій обороні супротивника, масовому застосуванню бронетехніки й авіації. Всього цього, як і практики позиційної та рухомої

оборони, доводилося вчитися вже на ходу. І це був складний, трагічний досвід. Саме тому радянським полководцям справедливо дорікають, що вони часто воювали не вмінням, а числом, солдатськими життями. А надмірна схильність Сталіна приурочувати ратні успіхи до «червоних дат» календаря лише додавала чорних тонів цим, безумовно, етапним і знаковим подіям. Широковідомий і часто вживаний приклад — визволення Києва до Жовтневих свят.

До самого кінця війни Верховний Головнокомандувач, з одного боку, дуже неохоче погоджувався санкціонувати операції з оточення ворожих угруповань, а з другого — не зупинявся ні перед чим, щоб постійно тиснути на війська противника. Звідси відсутність оперативних пауз або їх нетривалість. Це істотно ускладнювало процеси переформування військ, надходження резервів, тиллове забезпечення.

Кінцева мета, здавалося б, виправдувала будь-які засоби її досягнення. Якби не йшлося про долю десятків і сотень тисяч бійців та командирів. Ціна їхнього життя й «ціна Перемоги» — це співвідношення й донині не дає спокою тим, хто прагне заповнити «білі плями» в історії війни.

Саме фронтовики, люди переднього краю, вивесли на собі весь її тягар, від першого дня до останнього. Подолавши гіркоту і сумніви, біль від поразок і втрат, жахи недоступних цивільній уяві окопних буднів і, врешті-решт, — до кого виявилася милосердною воєнна доля — повернувшись додому з перемогою. Бо всі народжені у штабів ідеї і стратегії лише тоді чогось варті, коли є люди, спроможні їх реалізувати, чесно й жертвовно виконувати свій солдатський обов'язок.

Економічна перемога

Економічні аспекти протистояння Радянського Союзу та Німеччини теж розглядаються й дотепер з значним «ідеологічним» підтекстом. Дискусії точаться в основному довкола двох питань: а) рівня самодостатності економіки СРСР; б) ролі та місця ленд-лізу в зміцненні обороноздатності Радянського Союзу. У першому питанні звертаються до характеристики людських, сировинних, енергетичних ресурсів, економічної стратегії і механізмів управління військово-промисловим комплексом. СРСР мав значну перевагу над супротивником за «екстенсивними» показниками (чисельність населення, площі орних земель, наявність корисних копалин, зрештою, величезна територія).

Не такий однозначний вигляд має спектр поглядів більшовицьких лідерів на принципи управління господарським комплексом, форми і методи організації сільськогосподар-

ського і промислового виробництва. Керуючись амбіційними геополітичними орієнтирами, Кремль забезпечив у 30-ті роки справді гігантський стрибок у розвитку важкої індустрії, хоча непохитні й недоторканні пріоритети військово-промислового комплексу цілком «підім'яли» під себе соціальну сферу та аграрний сектор. Мілітаризація економіки, за всіх негативних обставин і прорахунків, що її супроводжували, дала можливість вивести ВПК наприкінці 30-х років на рівень, що мав забезпечити успішний розвиток подій на випадок «великої війни» (війна з Фінляндією показала, що військові перемоги досягаються не лише кількісним нарощуванням сил). Якщо в першій п'ятирічці витрати на оборону становили 8,5 млрд. крб. (11,5% державного бюджету), другій — 54,3 млрд. крб. (43,5%), то в 1939 році — 40,8 млрд. крб. (25,6%), 1940-му

— 38,6%, 1941-му — 43,5%. Щорічний приріст промислової продукції у 1938—1939 роках не перевищував 14%, а в «оборонці» він сягав відповідно 36,4 і 46,5%. Однак до літа 1941 року ВПК ще не вийшов на заплановані показники, які гарантували б повну впевненість керівництва СРСР у перевазі над потенційними супротивниками. Репресії 30-х років, наростання напруженості в суспільстві, помилкові рішення керівництва держави спричинили запізнення з модернізацією виробництва та продукції військового призначення, загальне технологічне відставання. Так, до початку агресії Німеччини проти СРСР вдалося виготовити лише 1225 нових танків Т-34. Повільно оновлювалися інші види озброєння, техніки, засобів зв'язку тощо.

Неважаючи на прорахунки, економічна потужність Радянського Союзу вже тоді змушувала з ним раху-

Радянські артилеристи під Одесою. 1941 рік

Комбат веде в атаку своїх солдатів. Україна. 1942 рік

ватися. Цікаве спостереження з цього приводу висловив італійський вчений Д. Боффа. Він писав, що можна тільки гадати, як розвивалися б події після нападу Німеччини в разі здійснення в СРСР іншої індустріальної політики. При цьому науковець закликав «брати до уваги, що СРСР використав для своїх воєнних зусиль не весь економічний потенціал, створений п'ятирічними планами, а лише його частину, рівноцінну приблизно обсягу виробництва, досягнутому до середини 30-х років».

Упродовж перших місяців війни Радянський Союз втратив половину свого промислового потенціалу. Однак вивезене з промислово-розвинених регіонів обладнання вдалося невдовзі змонтувати на нових майданчиках у глибокому тилу. З другої половини 1942 року було налагоджено виробництво озброєння в кількостях, що перевищували показники Німеччини, а незабаром і всіх інших учасників збройного протистояння. Відштовхуючись від базових індексів промислового виробництва (скажімо, випуск певного виду продукції на 1 млн. тонн сталі тощо), можна переконатись у тому, що СРСР перевершив за цими параметрами і супротивників, і союзників. Радянські показники перевищувала лише авіаційна галузь США.

За всю війну в Німеччині та окупованих нею державах було вироблено електроенергії, сталі, видобуто вугілля в 1,5–2 рази більше, ніж в СРСР. Натомість радянський ВПК випускав по 170 танків на кожні 100 німецьких, а загалом дав фронту 112 тис. літаків, 103 тис. танків, 486 тис. гармат. Це істотно перевищувало можливості індустрії, що працювала на завойовницькі плани Гітлера.

Не менш активні дискусії точаться навколо того, як досягалися такі результати. Докори на адресу радянського керівництва за те, що воно діяло в обмежених рамках перманентного «соціалістичного експерименту», мають непереконливий та упереджений вигляд. У тотальній війні на знищення ніхто не обирає вишуканих засобів протидії ворогові. Запровадження жорстких режимних дій, суворой виконавської дисципліни, максимальна централізація в управлінні бюджетними потоками, ма-

теріальними людськими ресурсами, різке скорочення соціальних та інших невоєнних витрат — усі ці та інші кроки цілком себе виправдали і дали бажаний ефект за вкрай загрозливої ситуації, що склалася після початку бойових дій. Іншим державам теж довелося вдаватися, в тих чи інших межах, до схожої практики. Навіть такий, далеко не однозначно сприйнятий значною частиною населення, і без того не обтяженого статками, як державні військові позики, влада зуміла організувати і проводити на загальному позитивному морально-психологічному тлі. У цих кампаніях поєднувалися і добровільні пожертви, і примусові оргзаходи. З огляду на те, що через «фонд оборони» бюджет додатково одержав 859 млн. крб., такі позики слід вважати успішним ходом держави за умов, коли інші внутрішні джерела фінансування оборонної індустрії вичерпалися до межі.

Те, що для господарства мирного часу часто вважалося недоліком і гальмувало його розвиток, за екстремальних умов війни оберталося позитивом. Радянська економіка виявилася надзвичайно адаптованою до величезних, суворих та невідкладних потреб воєнної доби. Що, втім, зовсім не означає тотожності між економічною перемогою у війні і тим, що офіційна тогочасна ідеологія подавала як «переваги соціалістичного способу господарювання над капіталістичним».

А тепер про другу частину проблеми — внесок союзників СРСР у розвиток його військово-промислового комплексу в ході війни. І найперше щодо того, наскільки значною була ця допомога і яку роль вона відіграла у подіях на Східному фронті. Звернемося до статистики. Розпочавши поставки матеріалів, обладнання, техніки, зброї та інших ресурсів ще до вступу своєї країни у війну, уряд Сполучених Штатів Америки витратив за роки війни з цією метою 9,8 млрд. доларів (за американськими даними, — близько 11 млрд. доларів) — досить велику на той час суму. Свою частку

Радянські війська. 1-й український фронт. Літо 1944 року

(4,6%) від обсягу американських поставок надавали в рамках ленд-лізу й Велика Британія та Канада.

Багато це чи мало? Фахівці оцінюють співвідношення між власними ресурсами СРСР і допомогою союзників, як 10:1 (одержані надходження становили 10–12% від того, що виробив радянський ВПК). За рахунок ленд-лізу Червона армія та воєнна промисловість Союзу задовольняли 15,3% своїх потреб у літаках, 16% — бронетехніці, 32,4% — бойових кораблях, 18,4% — зенітній артилерії, понад 80% — радіолокаційних системах, 20,6% — тракторах, 23,1% — металообробних верстатах, 42,1% — паровозах, 66,1% — вантажних і легкових автомобілях, 80% — медикаментах і медичному обладнанні, 50% — пально-мастильних матеріалах.

Високо цінуючи це сприяння, радянська сторона не переставала порушувати питання про збільшення обсягів та розширення номенклатури поставок. Як зазначав Г. Жуков, допомозі союзників «все ж не можна відводити роль, більшу від тієї, якою вона була в дійсності».

Сьогодні складно і заперечувати вагомість цієї акції солідарності, хоча вона й не була цілком альтруїстською, і перебільшувати її значення для остаточної перемоги над спільним ворогом. Просто треба пам'ятати, що вона була не зайвою в час вирішальних випробувань, і не скидати її з терезів історії.

«Синдром перемоги»: геостратегічні та внутрішньополітичні виміри

У формально-юридичному сенсі більшість війн завершується закріпленням завоювань переможців. Як правило, етичні імперативи відходять при цьому на задній план. З'явився навіть термін «юстиція переможців», яким підкреслюється безапеляційне право триумфаторів диктувати вчорашнім супротивникам умови миру і повоєнного устрою, контрибуцій та інших форм матеріального відшкодування, оформлених відповідними міжнародно-правовими актами.

Після Другої світової війни відбулася безпрецедентна акція – Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі судив головних нацистських воєнних злочинців. Подібний процес було проведено над верховодами японського милітаризму в Токіо. Відсутність аналогів та юридичних прецедентів (спробу судити німецьких військових за розв'язання Першої світової війни можна не брати до уваги, оскільки її не вдалося здійснити в належному обсязі) створила передумови для правових новел та рішень, що сприймалися звинувачуваними та їхніми захисниками як диктат переможців.

Світовий повоєнний устрій викроювався за лекалами, виробленими триумвіратом Велика Британія, СРСР і США. Він вирішував долю цілих країн і народів, перекроював кордони, а територію головного призвідника війни було поділено на чотири окупаційні зони. Як і столицю Німеччини, що перетворило Берлін на демонстраційний театр протистояння за часів «холодної війни». Ця неприродна ситуація до самого падіння «берлінської стіни» сприймалася як непорозуміння й потворний вияв війни, щоденне нагадування про неї.

Це тільки на перший погляд здається, що перемоги в масштабних військових конфліктах, яким стала для СРСР Велика Вітчизняна війна, обіцяють безхмарне майбутнє і розв'язання всіх зовнішніх та внутрішніх проблем. Навпаки, постають непрості реалії, які потребують від держав і народів не лише природного для таких періодів напруження фізичних і духовних сил – щоб залікувати моральні рани, втамувати біль втрат і відбудувати зруйноване. Необхідно виявити свою готовність до нових випробувань, вміння виробляти і проводити в житті нестандартні стратегії, а то й кардинально змінювати курс та підходи до вирішення тих чи інших питань.

Для глибшої і всебічної характеристики повоєнної ситуації в СРСР академік РАН Ю. Поляков увів поняття «синдром перемоги». Ним

окреслюється особливий стан суспільства, яке щойно здобуло важку перемогу над спільним ворогом. Притаманний усім великим державам-переможцям (союзникам по антигітлерівській коаліції), цей синдром виявлявся не тільки в суспільних настроях, а й конкретних діях у військовій та економічній сферах, зовнішній і внутрішній політиці загалом.

Розкриваючи зміст цієї категорії, російський вчений визначає її як історичний феномен. Тому, на його думку, «дуже важливо, керуючись принципом історизму, враховувати, як сприймали війну і перемогу сучасники, яким чином діяло тоді керівництво країн-переможниць і який узагалі вигляд має після 1945 року наша планета. Додамо до цього, що подібний незвичайний стан суспільства, яке ще переважане не зброєю і не припиняє дивуватися новим, часом неочікуваним соціально-політичним реаліям, сприяє ухваленню рішень, продиктованих не мудрістю та далекоглядністю державних мужів, а принципом *Vae victis* (горе переможеним) та почуттям вседозволеності». Багатоплановий синдром перемоги «охоплює ненависть і презирство до переможеного ворога, переконаність у тому, що з ним можна робити все що завгодно, одержуючи якомога більше зиску від перемоги».

Чи скористався цим «звичайним» правом Радянський Союз? Наскільки логічними та виправданими з геополітичної й етичної точок зору були його дії?

Керівництво СРСР сповна використало ситуацію для того, щоб реалізувати свої найсміливіші наміри в тій частині, яка стосувалася кардинальної зміни балансу сил в Європі. Ця мета досягалася утворенням «соціалістичного табору», що слугував не так територіальним буфером, як новою якістю – нарешті втіленою (хоча й в обмежених рамках) ідеєю європейської революції. Завдяки повній дискредитації нацизму і фашизму й різкому зростанню авторитету Радянського Союзу, який виніс на собі основний тягар боротьби проти держав «осі» в Європі, відбулося встановлення «народно-демократичних» режимів у кількох сусідніх країнах, що перебували в орбіті Кремля. У такий спосіб Сталін прагнув компенсувати дипломатичні невдачі 30-х років, що унеможливило формування системи колективної безпеки. У Москві були переконані, що поява коаліції держав з подібним політичним та соціально-економічним устроєм не

Рейхстаг. 1945 рік

тільки забезпечить кількісно та якісно нову геополітичну конфігурацію на європейському театрі, а й стане додатковим козирем у змаганні діаметрально різних, антагоністичних систем – капіталістичної і соціалістичної.

Проблеми морального порядку, що при цьому виникали, лежать переважно у тій площині, наскільки радикальні зміни збіглися з інтересами громадян цих країн.

Як держава, що зазнала гігантських руйнувань і збитків, СРСР закономірно претендував на адекватне відшкодування. Якщо не брати до уваги «самозахоплення» та реквізиції, вчинені радянськими військовослужбовцями на території Німеччини, то репараційні вимоги Радянського Союзу (він відстоював на міжнародних переговорах з цього приводу також інтереси Польщі) об'єктивно були законними. Їхній розмір, звичайно, не міг компенсувати шкоди, заподіяної зруйнованій війною індустрії, але дав змогу прискорити її відродження. Інше питання – що залишалося в Німеччині. Адже й інші держави-переможниці (Велика Британія, США і Франція) також викачували звідти вугілля, залізну руду, обладнання тощо.

Принципово важливим для радянських лідерів було питання про повоєнні кордони. Навіть майбутні союзники Москви у Варшаві, Празі, Бухаресті й Будапешті змушені були піти на територіальні поступки і з різним ступенем готовності погодитися на продиктовані лінії розмежування з потужним східним сусідом. Особливо складною виявилася ситуація з Польщею. Втрату нею західноукраїнських і західнобілоруських земель вдалося дещо нівелювати лише завдяки значним територіальним прирощенням на заході.

А масштабним трансфером населення між Україною та Польщею було пригашено міжнаціональний конфлікт, ескалацію якого спровокувала війна.

У радянський період нашої історії з'явилися дві унікальні можливості консолідувати суспільство довкола епохальних подій не лише вітчизняного, а й світового вимірів. Ідеться, по-перше, про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. На доповнення, а потім і на зміну цій несучій конструкції ідеологічної

Радянський прапор біля Бранденбурзьких воріт Берліна

Ялтинська конференція: Черчілль, Рузвельт і Сталін

доктрини прийшла Велика Вітчизняна війна. Базований на таких категоріях, як «єдність фронту і тилу, партії і народу», «керівна роль Комуністичної партії», «всенародна боротьба проти окупантів у ворожому тилу» та інших, цей сегмент ідеології еволюціонував у великий «міф війни». На нього покладалася не просто функція, а ціла місія, що вже в першому наближенні виявляла такі приховані для поверхового погляду надзавдання: а) легітимізація існуючого політичного режиму та соціально-економічного устрою (ладу); б) формування лояльності громадян, утвердження в суспільстві оптимістичних морально-психологічних настроїв, налаштування людей на відбудову зруйнованої війною країни.

Перемога у війні дала надзвичайно переконаливі аргументи на користь одного з наріжних каменів ідеологічного кредо правлячої партії — «переваги соціалізму над капіталізмом» (принаймні на теоретично-декларативному рівні).

Період 1939—1945 рр. також позначений апробацією нових технологій мобілізації населення, що було принципово важливим для держави з огляду на сповідувані нею підходи до організації виробництва й вирішення інших завдань «соціалістичного будівництва». Їхню ефективність було

доведено вже на першому етапі відбудови, розпочатою одразу після вигнання гітлерівських військ з українських земель у 1943 році. Це створювало передумови для широкого застосування таких методів у майбутньому. Ситуація, в якій перебувала країна, продовжуючи важку війну, не залишала іншого вибору і виправдовувала застосування будь-яких засобів адміністрування. Так само жорстко державна підійшла до покарання воєнних злочинців, що відповідало тодішній практиці.

Однак радянська Феміда мала одну особливість, що принципово відрізняла її від наявних в інших великих державах судово-правових систем. У неї була гіпертрофована політична спрямованість, яка слугувала наперед інструментом нейтралізації уявних загроз. Якщо покарання тих, хто чинив злочини проти людства і людяності, та колаборантів сприймалося як цілком виправдані дії, то зарахування до категорії «ворогів народу» радянських військовополонених і учасників українського повстанського руху, їхніх родичів, усього кримськотатарського й німецького населення, інших прошарків населення України були сприйняті зовсім по-іншому. Вони викликали заціпеніння в нашому суспільстві і повне несприйняття міжнародною громадськістю.

Сталінський режим вийшов з війни не оновленим, з прогресивними і

при-вабливими для пересічних громадян, соціально орієнтованими гаслами та програмами, а з апробованими ще у 20—30-ті роки доктринами, закостенилим, орієнтованим не на демократизацію, а на подальше «загвинчування гайок» дистанціюванням від народу. Надії на краще перекреслив новий виток милітаризації країни, спричинений «холодною війною». Звичайно, було б абсурдно покладати провину за це виключно на Радянський Союз, але позиція західних держав була значною мірою спровокована геополітичними амбіціями Кремля та пов'язаною з цим його активністю на «шахівниці» великої політики.

Чи існувала можливість іншого розвитку подій? Малоімовірно, враховуючи непоступливий характер тодішнього одноосібного радянського вождя й канонізацію постулатів його варіанта марксистського вчення, за яким вперто творилися невідомі до того форми організації суспільно-політичного й економічного життя. Режим жодним чином не збирався послаблювати жорсткі «привідні паси», що забезпечували повний контроль за всіма сферами життя.

А ті, хто ціною свого життя і здоров'я торував шлях до перемоги, так і не дочекалися свобод і добробуту, за які вони піднімалися в атаки.

Діалектика перемоги: реальні й надумані колізії

Хоч як би хто до цього ставився, перемога над нацизмом і фашизмом стала спільним досягненням українського й інших народів Радянського Союзу та світу. Водночас слід сприймати як об'єктивну реальність те, що її вдалося досягнути в рамках певного консенсусу між державою та суспільством. Незважаючи на складну природу і нерідко суперечливі засоби цього зближення та узгодження дій, саме конструктивний потенціал цих стосунків став, за безумовного домінуючого статусу держави, визначальним стабілізуючим чинником, який забезпечив подолання кризових явищ.

Те, що більшовицький режим неухильно продовжував соціально-економічну політику, принципи якої генерувалися у 20—30-ті роки, і спо-

відував ставку на репресалії як один з головних інструментів управління державою та суспільством, суттєвого значення для конфігурації цих відносин саме в роки війни це не мало. Натомість слід звернути увагу на іншу складову такого «порозуміння» між владою і народом, про яку нині практично не згадується (можливо, це слід сприймати як сором'язливе дистанціювання від культурної ідеологеми про «єдність партії і народу»). Йдеться, звичайно, не про «симфонію» у відносинах між владою і народом, а про збіг та узгодження сутнісних інтересів керівництва країни та її громадян, хоча мотиваційні фактори були різними.

За всіх критичних оцінок, яких заслуговує сталінський режим, представники правлячої верхівки керували не

лише владними амбіціями, а й відповідальністю за долю своєї країни. Свідчення того, як радянські лідери шукали адекватних відповідей на тогочасні виклики (до яких значною мірою причинилися їхні невдалі рішення й експерименти) та важелів перелому у війні, знаходимо в багатьох документах. Загальноновизнаними є рівень кваліфікації та виконавська дисципліна вищого ешелону управлінців — плановиків, економістів, фінансистів, а також науковців, які займалися комплексом проблем, що мали безпосередній вихід у сферу управлінської практики. Інша річ, що аж ніяк не всі концептуальні та стратегічно важливі з цих рішень виявилися вивіреними й виправданими. А деякі з них взагалі будувалися на хиткому підмурку тогочасних ідеологічних канонів і настанов.

Що ж до пересічних людей, то їх війна поставила перед вибором стратегії виживання, з одного боку, та необхідністю виконання громадянського обов'язку — з другого. У тих сферах і площинах, де ці вектори збігалися, формувалися підстави і передумови для консолідованих дій держави та суспільства.

Ідеться, ясна річ, не про аргументи на користь ідеологеми про «морально-політичну єдність радянського народу». Насправді ця уявна «спільнота», сконструйована пропагандистським апаратом, виявилася не такою однорідною, як це намагалися подати. Поза тим, що більшість населення України сприйняла війну як особисту загрозу, слід визнати існування значних груп людей, не лояльних до радянської влади. Значну їх частину становили прихильники ідеї суверенної Української держави.

Однак, попри різницю політичних симпатій та орієнтацій, об'єктивно в перемозі над нацизмом-фашизмом були зацікавлені всі категорії населення. Адже йшлося про саме фізичне існування мешканців окупованих територій, а не тільки про їхнє соціально-економічне становище та умови життя за «нового порядку». Тому навіть з точки зору адептів української самостійницької ідеї поразка гітлерівської Німеччини, що виявилася не просто ненадій-

ним ситуативним союзником, а й принциповим ворогом цієї ідеї, теж стала позитивним наслідком війни. Водночас у новій фазі самостійницького руху українські націоналісти опинилися віч-на-віч з незрівнянно потужнішою силою — радянським режимом, що отримав від перемоги додаткові моральні й політичні дивіденди у стані держав антигітлерівської коаліції. Саме ця обставина пояснює їхнє стримане ставлення до перемоги СРСР у війні проти українського повстанського руху.

У цьому протистоянні радянське керівництво отримало надзвичайно вагомий контраргумент, реалізувавши (щоправда, по-сталінськи суперечливо й непослідовно) ідею соборності українських земель. Як відомо, це було одним з наріжних каменів програмних вимог Організації українських націоналістів та інших самостійницьких сил.

Повної перемоги над українським повстанським рухом більшовицький режим домігся лише після майже де-

Ешелон «Ми з Берліна!», на якому повертаються радянські солдати

сятиліття кривавої боротьби. Це слугувало доказом живучості ідеї Української незалежної держави, яка навіть після її делегітимізації і компрометації продовжувала існувати на рівні історичної пам'яті в Україні та політичної практики в емігрантських колах.

Отже, перемога Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною та її союзниками не означала автоматичного зникнення гострих внутрішньополітичних проблем, частина яких перейшла у латентну фазу. Проблема лояльності населення набула дещо інших форм, але залишалась актуальною для правлячої верхівки не лише на західноукраїнських землях, а й в інших регіонах УРСР і всього Союзу.

На скрижлях пам'яті

Кожна доленосна подія з нашого минулого посідає власне місце в історії не лише за своїм впливом на політичні та соціально-економічні макропроцеси, а й за тим, яким чином вона віддзеркалюється в колективній та індивідуальній пам'яті. На відміну від пам'яті як фізіологічної властивості людини, історична (соціальна) пам'ять актуалізує події минулого не в їхній послідовності (ті, що відбулися раніше, поступово забуваються), а за рейтингом, що визначає їхню роль в житті суспільства й держави.

За влучним висловом Ю. Арнаутової, пам'ять і спогади «можуть бути неправильними, фрагментарними чи навмисно спотвореними, і в цьому сенсі вони не зовсім надійне джерело для «об'єктивних» фактів. ... Тому для істориків, які її вивчають, «істинність» спогаду полягає не в його «фактичності», а в його «актуальності»: події або продовжують жити в культурній пам'яті, або забуваються». Саме тому в історичній пам'яті нашого народу, скажімо, боротьба козаків під проводом Богдана Хмельницького виокремлюється з подієвого ряду XVII–XIX і навіть XX століть, а події Другої світової та Великої Вітчизняної війн сприймаються яскравіше, ніж те, що відбулося 10 чи 20 років тому.

Пошук пояснення цієї властивості історичної пам'яті лише у межах та масштабах тієї чи іншої події, кількісних параметрах (території, які вони охоплювали, чисельність учасників, тривалість тощо) не дасть вичерпної відповіді на всі питання, що постають. Напевно, більш продуктивним буде з'ясування сутнісних і специфічних рис історичних явищ, причин, що обумовили глибину їхнього впливу на масову й індивідуальну свідомість, визначали спосіб думання, переживання та практичних дій, пов'язаних з ними і спрямованих на їхнє «пригадування» й меморіалізацію. Очевидно, такі події мають, по-перше, явно виокремлюватися із звичайного ряду історичних фактів, залишатися непересічними навіть через тривалі часові проміжки, відзначатися харизмою, «сакральною аурую», ірраціональним ореолом. По-друге, поряд з епічним, здебільшого героїзованим і глорифікованим, образом такі явища мають значний компонент трагедійності й жертвності. Один з провідних фахівців цієї проблематики Я. Ассман вказує на те, що «протоформою будь-якої культури згадування є пам'ять живих про мертвих», обрядовість, пов'язана з поминанням полеглих. При цьому смерть виступає як первісний дос-

від, що дає можливість встановити вододіл між вчорашнім і нинішнім, минулим і сучасним. Саме ця властивість є основою для формування спорідненої культурній пам'яті історичної пам'яті. Іншими словами, в алгоритмі функціонування історичної пам'яті апеляція до загиблих у роки війни є одним з найбільш дійових формотворчих чинників. Особливість політики пам'яті в СРСР було дотримання певної пропорційності між глорифікаційними, героїзаційними і віктимними (жертвовними) сегментами з деяким переважанням першого. У незалежній Україні цей баланс помітно змістився в бік деромантизації війни й переакцентування на жертви і втрати, які вона спричинила. Ці еволюції відбувалися у кількох напрямках:

а) гуманізація історичного знання, що супроводжувалося зростанням інтересу до воєнно-антропологічної тематики, долі різних соціальних груп та окремих людей;

б) наукова та суспільна легітимізація пошукових зусиль, пов'язаних з проблемами українського самостійницького руху;

в) критичне осмислення радянської спадщини, сталінізму, тоталітаризму, досвіду соціалістичного будівництва загалом та воєнної доби зокрема й особливо.

Повернення з фронту льотчика Миколи Скоморохова

Площа ім. Калініна. Київ. 1945 рік

15

Однією з іманентних рис історичної пам'яті є те, що вона відіграє роль «ферменту» самоідентифікації різних спільнот — від малих соціальних груп до цілих народів та суспільств. Певні історичні події слугують відправним пунктом формування відчуття єдності людей, хоча ідеологічні й ментальні маркери, образи, що визначають ту чи іншу модель історичної пам'яті, далеко не завжди є достовірними. Важливо, щоб вони оформились у певні концептуальні конструкції, версії чи «історії».

Прийнято вважати, що у повоєнній Україні історична пам'ять формувалася згідно з загальносоюзними лекалами. Справді, більшість населення беззастережно сприйняла той варіант колективної пам'яті, який був досить вміло скомпонований і «запропонований» державою, засобами офіційної пропаганди, кіно, художньою літературою, комемораційними заходами. Та коли проаналізувати індивідуальний рівень пам'яті, то виявиться відчутний дисонанс між суспільним дискурсом (або офіційною пам'яттю) та індивідуальним пригадуванням війни. Результатом роботи фахівців Центру досліджень сучасної культури в Бірмінгемі (Велика Британія) став висновок про те, що особа швидко усвідомлює потенційну загрозу через те, що її спогади вступають в суперечність із загально-

прийнятими. У зв'язку з цим вона компонує конформні спогади, а «небезпечні» й дражливі штучно притлумлює, відводить на периферію чи актуалізує у виняткових випадках (у колі найближчих людей чи тих, хто має аналогічний досвід війни).

У післявоєнний період таку «роздвоєну», дихотомічну пам'ять мали колишні військовополонені, оstarбайтери, «штрафники», репресовані (з різних причин) та інші категорії учасників війни. Є підстави вважати поширеними ще кілька форматів пам'яті — властивих сучасникам та родичам і симпатикам українського самостійницького руху, цілим національним групам (євреям, ромам, кримським татарам, німцям, які здавна проживали в Україні) та іншим.

Соціальне опитування дає можливість констатувати процес «розкриття» колективної та індивідуальної пам'яті, чому сприяли реабілітація жертв нацизму і сталінського тоталітаризму, компенсаційні виплати колишнім примусовим робітникам, демократизація всіх сфер життєдіяльності суспільства. Більше того, спостеріга-

ється тенденція, пов'язана з подальшою диференціацією пам'яті про війну.

Оскільки історична пам'ять є важливим чинником суспільного життя, це покладає на сучасну державу важливу місію створення умов, сприятливих для функціонування усіх рівнів та моделей пам'яті. Будь-які спроби примусової уніфікації, нав'язування громадянам якогось єдиного варіанта пам'яті, і це показав досвід, сприймається як намагання втиснути її в прокрустове ложе певних ідеологічних доктрин і супроводжується його відторгненням певною частиною суспільства. Так само негативно сприймаються претензії на монополізацію «історичної правди» окремими політичними силами. Сучасні глобалізаційні тенденції, відкритий вихід в інформаційний простір, нові засоби комунікації завдяки соціальним мережам ставлять державу перед необхідністю вироблення нових підходів до політики у сфері пам'яті, «діалогу» з суспільством.

Замість епілогу

Результати наукових зусиль, сконцентрованих на вивченні суспільства (у тому числі у сфері історії), доволі часто не збігаються з очікуваннями суспільства і планами та намірами влади. Кінцевий продукт фундаментальних досліджень — історичне знання — може бути використаний з різною метою: для стимулювання життєвих сил нації, зміцнення авторитету держави, з електоральною метою, як аргумент у протистоянні різних

соціальних, етнічних, конфесійних чи політичних груп, з метою компрометації опонентів тощо. Засадниче завдання науки — продукування історичних знань. Їх застосування (бажано виважене і глибоко продумане) є прерогативою держави і суспільства.

Перемога у війні проти гітлерівської Німеччини та її союзників не потребує постійного ретушування й лакування. Чим більше ми дізнаємося про цю справді епо-

хальну, але суперечливу і трагічну епопею, тим повніше зможемо досягнути її місце в нашій історії, вплив на долі учасників та очевидців, а загалом — на складну діалектику суспільно-політичних процесів у сучасному світі.

Хочемо ми того чи ні, але це явище давно стало самодостатнім феноменом, знаковою подією нашої історії, одним з ключових сегментів колективної пам'яті українського народу.